

ՀՅՈՒՄՈՒՆԱՐԱՆԻ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ*

Էդիկ Մինասյան

Բանալի բառեր՝ հայ համայնք, հայ գաղթականություն, Հյուսիսային Կովկաս, խորհրդահայ համայնքներ, Կրասնոդարի երկրամաս, ժողովրդագրական գործընթաց:

Հայտնի իրողություն է, որ հայկական համայնքների պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության անքակտելի ու բաղկացուցիչ մասն է կազմում: Հնարավոր է հայոց ամբողջական, գիտական պատմությունը շարադրել առանց հայկական համայնքների պատմության: Ուստի ամենևին էլ պատահական չէ, որ հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունն ու նշանակությունը հաճախ են ընդգծվել հայ նշանավոր գործիչների կողմից: Հայտնի գրող ու մտածող Հովհաննես Թումանյանն իր ժամանակի լայնախոհությամբ ու խորաթափանցությամբ կարևորեց հայկական համայնքների պատմությունը լուսաբանելու խնդիրը [1]:

Անվանի պատմաբան Լեոն գրել է. «Հայոց ժամանակակից պատմության ամենախոշոր, ամեն ինչ վճռող և բացատրող հատկությունն այն է, որ նա կազմվում է հայ գաղութների (համայնքների) հզոր ազդեցության տակ, համարյա նրանց ձեռքով միայն: Բուն Հայաստանն ապրել է սկսում իր գաղութներում ստացած գաղափարներով, ցուցումներով, ներշնչված շարժումներով...»

Հասկանալ և բացատրել այն ամենը, ինչ 19-20-րդ դարերում կատարվեց բուն Հայաստանում այնպիսի արագասահ ուժգնությամբ, որպիսին չի տեսել հայոց պատմությունն իր առաջին օրերից, երբեք չի կարելի, եթե նրանցից անջատենք գաղութները: Այս բոլորովին անհնարին է, որովհետև ժամանակակից պատմության ընթացքում գաղութների և մայր երկրի կյանքը միախառնված, ամբողջացած է և անկարելի է բաժանարար գծեր դնել երկու կողմերի մեջ» [2]:

Ահա թե ինչու, եթե հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ հատվածի նշանակության տեսանկյունից ենք դիտարկում կատարված հետազոտությունը, ապա պետք է փաստել՝ հայկական համայնքների պատմության անցյալն ու ներկան հայոց պատմագիտության թույլ ուսումնասիրված ասպարեզներից են: Եվ դա հասկանալի է: Միայն վերջին տասնամյակներում հնարավոր դարձավ շրջադարձ կատարել դեպի պատմագիտության կողմից պայմանների բերումով անտեսված այս բնագավառը:

Անշուշտ, առաջիկայում հայկական համայնքների պատմության խորն ու բազմակողմանի, լայն հետմախորքի վրա իրականացվող հետազոտական աշխատանքների դրվատելի արդյունքները կարող են մեզ համար անժանոթ նոր էջեր բացահայտել՝ նոր փաստերով ու իրողություններով հարստացնելով հայոց պատմությունը:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքները նշանակալի դեր են խաղացել հայ-ռուսական հարաբերություններում՝ նպաստելով դրանց հետագա զարգացմանը: Ռուսահայ համայնքների, այդ թվում Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը գիտական հետազոտության կայուն հիմքերի վրա դրվեց միայն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին, որի արդյունքում բացահայտվեց ու ցույց տրվեց հայկական այդ համայնքների ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական, այլև հոգևոր-մշակութային կյանքի պատմությունը, որը խիստ կարևոր է թե՛

* Հոդվածն ընդունվել է 18.01.19:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել «Լրատուի» գլխավոր խմբագիր, պ.գ.թ., դոցենտ Ա. Վարդանյանը:

հայագիտության և թե՛ ռուսական պատմագիտության համար:

Հյուսիսային Կովկասի երկրամասը վաղուց ծանոթ էր հայերին, սակայն հայկական համայնքների ձևավորումը կատարվել է ավելի ուշ: Հայտնի է, որ 17-րդ դարում հայկական համայնք կար Դերբենդում [3]: Հայությունը Հյուսիսային Կովկասում հոծ զանգվածով բնակություն հաստատեց միայն 18-րդ դարում, ինչը պայմանավորված էր Ռուսաստանի կայսեր կողմից հայերին տրված արտոնություններով: Հայտնի է, որ Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքի անհաջող ելքից հետո՝ 1724 թ., կայսրը Ռուսաստանում բնակություն հաստատող հայերին մի շարք արտոնություններ շնորհեց: Այդ նույն տասնամյակում Դերբենդում, շրջակա գյուղերում, Սուրբ Խաչում և Մերձկասպյան բնակավայրերում բնակություն հաստատեցին Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերից գաղթածները: Սակայն ռուսների կողմից այդ տարածքները լքելուց հետո բնակչությունը, այդ թվում և հայությունը, փոխադրվեց Ղզլարի նորակառույց ամրոցը [4]: Սուրբ Խաչից Ղզլար տեղափոխվեց նաև հայ-վրացական էսկադրոնի զինվորականների մի մասը:

Ռուսական կառավարությունը պահանջ էր զգում կովկասյան գծում ունենալու ևս մեկ հենակետ՝ ոչ միայն կայսրության դիրքերն ամրապնդելու, այլև Հյուսիսային Կովկասն Անդրկովկասի հետ կապելու համար:

1763 թ. հրապարակված կայսերական հրահանգով Մոզդոկում վերաբնակվողներին տնտեսական և իրավական արտոնություններ էին տրվում: Դրա հետևանքով այլ ազգերի թվում Մոզդոկ փոխադրվեցին հայեր շրջակա բնակավայրերից, ինչպես նաև Դրիմից, Աստրախանից: Նրանց թիվը հասնում էր 300-ի [5]:

Դարավերջին հայ գաղթականության նոր հոսք է սկսվում դեպի Կովկասի հայաշատ բնակավայրեր, մասնավորապես Ղզլար և Մոզդոկ:

Ռուսական կառավարությունը, նկատի առնելով երկրամասի անմարդաբնակ տարածքների բնակեցման և տնտեսական զարգացման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև Սև ծով դուրս գալու իր վաղեմի ցանկությունը, որոշակի քայլեր ձեռնարկեց: 1799 թ. Պավել I-ի հրովարտակով սահմանվում էին նորաբնակների, այդ թվում՝ հայերի իրավասությունները: Հայերին թույլատրվում էր դատավարությունը վարել ազգային սովորությունների և իրավական նորմերի հիման վրա: Հայ վաճառականներն ազատվում էին գիլդիաների մեջ ընդգրկվելուց՝ ստանալով երկրում և նրա սահմաններից դուրս ազատ առևտուր անելու, ամեն տեսակ արդյունագործությամբ զբաղվելու իրավունք: Կառավարության տված հնարավորությունները խթանում էին հայ բնակչության ներհոսքը՝ նպաստելով նոր գաղթավայրերի ձևավորմանը [6]:

Ստավրոպոլի բերդի կառուցումից հետո այնտեղ հաստատվեցին առևտրականներ և երկրագործներ: 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներում արդեն ձևավորված էր տեղի հայ համայնքն իր եկեղեցիով: Ձևավորվեց Եկատերինոդարի (Կրասնոդարի) հայկական համայնքը: Վլադիկավկազի նորակառույց բերդաքաղաքը նույնպես բնակատեղի դարձավ Կովկասի տարբեր բնակավայրերից գաղթած հայերի համար:

19-րդ դարի 30-ական թվականներին հայ համայնքն ուներ իր եկեղեցին: Համանման ձևով հայկական համայնքներ ձևավորվեցին Սուրբ Խաչում, Գրոզնիում, Պյատի-գորսկում, Փետրոհիսկում [7]:

Չերքեզահայերը 1839 թ. Հյուսիսային Կովկասում հիմնադրեցին Արմավիրի հայկական համայնքը, որն արագորեն աճեց և դարձավ երկրամասի տնտեսական կարևոր կենտրոն: Չերքեզահայերի մյուս մասը բնակվեց Կուբանի և Մերձսևծովյան շրջաններում՝ ստեղծելով իր համայնքները: Այդ գործում մեծ էր հայազգի ծովակալ Սերբերյակովի (Արծաթագործյան) ծառայությունը, որը, հարգելով Ներսես Աշտարակեցու միջնորդությունը, հայերին բնակեցրեց Նովոռոսիյսկում, Անապայում և այլ վայրերում [8]:

Հյուսիսային Կովկասում ձևավորված հայկական բազմաթիվ համայնքների թվում մշտապես առանձնացել են Ղզլարը, Մոզդոկը, ավելի ուշ շրջանում՝ Արմավիրը: Ղզլարը

և Մոզդոկը հիմնադրվեցին որպես ռուսական սահմանային քաղաք-ամրոցներ և ոչ որպես զուտ հայկական բնակավայրեր, թեպետև հայ բնակչությունը նրանցում գերակշիռ դեր ուներ: Օգտվելով կառավարության ընձեռած արտոնություններից՝ ղզլարահայերը առևտրատնտեսական լայն գործունեություն ծավալեցին: Նրանք, շրջակա ճահճուտները մշակելով, դարձրին ընդարձակ պտղատու այգիներ [9]:

Կայսերական շնորհագրերը Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում կիրառվում էին մասնավորապես Ղզլարի և Մոզդոկի նկատմամբ: Նրանց թույլատրվում էր կատարել ազատ և անկախ առևտուր ինչպես Ռուսաստանի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Խրախուսվում էր արդյունաբերությամբ զբաղվելու նրանց ցանկությունը: Այդ երկու համայնքներն ազատված էին պետական հարկերից և տուրքերից: Կայսերական արտոնագրով հայերը տնօրինում էին նաև համայնքի առօրյա մյուս գործերը, հետևում հարկերի հավաքմանը, համայնքի վարչատնտեսական բոլոր հարցերին [10]:

Ղատավարությունը, ինչպես նաև ամբողջ գործավարությունը մինչև 19-րդ դարի 40-ական թվականները կատարվում էր հայերեն՝ «Աստրախանի հայոց դատաստանագրքի» հիման վրա, որը նպաստում էր համայնքի ազգային դիմագծի պահպանմանը: Ղզլարում և Մոզդոկում հայկական դատարանները գործեցին մինչև 1841 թվականը, իսկ Նոր Նախիջևանում այն պահպանվեց մինչև 60-ական թվականների վերջերը:

Բացի աշխարհիկ դատարաններից՝ հայկական համայնքներն ունեին նաև հոգևոր կառավարչություններ, որոնք տնօրինում էին հոգևոր կյանքի հարցերը՝ եկեղեցու աստիճանավորների պարտականությունները, նրանց իրավունքները, գանձվող հասույքների չափը, դրանց տնօրինման եղանակները և այլն: Հյուսիսային Կովկասի հայ բնակչությունը զգալի հաջողություններ ունեցավ գյուղատնտեսության մի շարք ծյուղերում, մասնավորապես հացահատիկային հողատարածքների մշակման ու անասնապահության ոլորտում: Այդ ծյուղերով առավելապես զբաղվում էին Ղզլարի և Մոզդոկի շրջակա հայկական գյուղերի բնակիչները: Հայերը նկատելի ներդրում ունեին նաև երկրամասի այգեգործության և բանջարաբուծության ոլորտներում:

Կառավարությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում երկրամասում թթեմու ածեցմանը, շերամապահության և մետաքսամշակության զարգացմանը:

19-րդ դարում արհեստագործությունը հյուսիսկովկասյան համայնքնային տնտեսության կարևոր ծյուղերից մեկն էր: Ղզլարը, Մոզդոկը և մյուս հայկական համայնքները համալրող հայերի մեջ թիվ էին կազմում արհեստավորները, որոնք մոր պայմաններում, տեղական պահանջներին համապատասխան, արմատավորել և զարգացնում էին արհեստների այս կամ այն ծյուղը:

Առևտրի միջոցով ձեռք բերված մետաղները (այդ թվում՝ թանկարժեք) նպաստեցին հայերի ավանդական արհեստների՝ դարբնության, հյուսնության, ոսկերչության, արծաթագործության զարգացմանը, լայն տարածում էին գտել նաև արհեստագործության այնպիսի ծյուղեր, ինչպիսիք էին գորգագործությունը, կարպետագործությունը, հյուսնությունը, աղյուսագործությունը, տակառագործությունը և այլն: Արհեստագործությանը զուգահեռ զարգանում էր նաև արդյունաբերությունը: Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում լայնորեն զբաղվում էին նաև գինեգործությամբ ու օղեգործությամբ:

Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքները մասնակցում էին նաև երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Ղզլարում կենտրոնացած հայ-վրացական էսկադրոնը, որը մեծ մասամբ գլխավորում էին հայ զինվորականները, մասնակցում էր Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականությանը: Հայկական համայնքները սերտորեն կապված էին մայր հայրենիքին: Շփումների շնորհիվ հայ համայնքները մշտապես պահպանում էին իրենց լեզուն, հավատը, ազգային սովորույթները: Այդ գործում զգալի էր կրթական-լուսավորչական և բարեգործական հաստատությունների դերը: Ղզլարում 1880 թ. գործում էր բարեգործական ընկերություն, որը բազմիցս օգտակար եղավ հայրենակիցներին նյութական միջոցների հավաքման, կրթության և առողջապահության ասպարեզում նրանց օգնություն ցուցաբերելու գործում:

Երկրամասի հայկական համայնքներում մշակույթն ուներ իր առանձնահատուկ տեղը: Հատկապես առաջընթաց նկատվեց կրթական, թատերական և երաժշտական ոլորտներում: Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում կրթամշակութային կարևոր կենտրոն էր Ղզլարը, որտեղ առաջին հայկական դպրոցը բացվեց 1818 թ. Գևորգ Խուրովի հովանավորությամբ: Երկու տարի անց հիմնվեց Ղզլարի գավառական ուսումնարանը՝ իր հարուստ գրադարանով ու հարյուրից ավելի աշակերտներով:

Հյուսիսային Կովկասի երկրորդ հայաշատ կենտրոնում՝ Մոզդուկում, 1920 թ. բացվեց գավառական ուսումնարան, որի աշակերտների մեծ մասը հայեր էին: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ուսումնակրթական տարբեր բնույթի դպրոցներ հիմնվեցին Ստավրոպոլում, Եկատերինոդարում, Վլադիկավկազում, Գրոզնիում, Սուրբ Խաչում, Դերբենդում և այլ բնակավայրերում: Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերում 1912 թ. տարրական դպրոցների թիվը հասնում էր 34-ի, ուր սովորում էր 2300 երեխա:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում մեծ էր հետաքրքրությունը նաև թատերական արվեստի նկատմամբ: XIX դ. կեսերին ռուսաճղների ուժերով ներկայացումներ էին կազմակերպվում: Ղզլարում և հայաիռժ մյուս բնակավայրերում կարևոր դեր էին կատարում սիրողական թատերախմբերը: Ղզլարում 1867 թ. կառուցվեց 600 տեղանոց թատերասրահ: Կազմակերպվեցին գրական-երաժշտական համոհեսներ: Գործում էին երգչախմբեր: Հյուսիսային Կովկասում իրենց առաջին քայլերն են կատարել նշանավոր թատերական գործիչ Ե. Վախթանգովը (Վլադիկավկազ), երաժշտագետ Ռ. Մելիքյանը (Ղզլար) և այլ անվանի արվեստագետներ [11]:

Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքները մշակութային կապերի մեջ էին հայրենիքի, ռուսահայ մշակութային այլ օջախների հետ: Այդ կապերի շնորհիվ Հյուսիսային Կովկասի համայնքները իրազեկ էին հայ իրականության մեջ կատարվող հասարակական-քաղաքական և մշակութային իրողություններին, որոնց էլ բերում էին իրենց մասնակցությունը:

Այսպիսով՝ Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքները, օգտվելով ռուսական կառավարության ընդունած բարենպաստ պայմաններից, մեծ հաջողությունների հասան առևտրատնտեսական ոլորտում: Նշված համայնքներում լայն զարգացում ապրեցին տնտեսության տարբեր ճյուղերը՝ արհեստներն ու արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, մանավանդ՝ մերձին ու արտաքին առևտուրը: Նրանք կարևոր դեր ունեցան Հյուսիսային Կովկասի տնտեսության յուրացման ու առաջադիմության գործում:

19-րդ դարի 60-70-ական թթ. ցարիզմի կողմից վերացվեցին հայկական համայնքների ինքնակառավարման վերջին մարմիններն ու նախկինում տրված արտոնությունները: Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներին, նրանց ազգային-մշակութային կյանքին ու ինքնությանը հասցված լրջագույն հարվածներ էին նաև խորհրդային իշխանությունն ու համակարգը:

1917 թ. Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղաշրջման իրադարձություններով ամփոփվեց Ռուսաստանի, այդ թվում՝ նաև Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների պատմության ցարական շրջափուլը:

1917 թ. բոլշևիկյան հեղաշրջմամբ գծվեց նաև ռուսահայ համայնքների, այդ թվում՝ Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների պատմության ուղղությամբ կատարված ուսումնասիրությունների ժամանակագրական սահմանագիծը, որն իրականացվել է խորհրդահայ պատմագիտության կողմից: Նշված իրողությունը խորհրդանշեց համայնքային կյանքի ավարտը:

Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմությունը չի ենթարկվել առանձին հետազոտության, քանի որ դիտարկվել է ԽՍՀՄ ժողովուրդների միասնական, ընդհանրական պատմության մաս:

Խորհրդային իշխանությունների ազգային քաղաքականությունը բացասական հետևանքներ ունեցավ խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս ամբողջ հայության, այդ թվում՝ Հյուսիսային Կովկասի հայության համար: ԽՍՀՄ-ում ազգային հի-

մուկների վրա ստեղծելով առանձին հանրապետություններ ու միավորումներ՝ խորհրդային իշխանությունները միևնույն ժամանակ անտեսեցին այդ հանրապետություններում ու երկրամասերում ապրող ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները:

Խորհրդային իշխանության պայմաններում ազգային հիմնարկները որակվեցին բուրժուական, ազգայնական ու հակախորհրդային և լուծարվեցին: Խորհրդային իշխանությունը ազգային խմբերի մեջ տարվող աշխատանքները, ինչպես մյուս վայրերում, այնպես էլ Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում իրականացնում էր Ազգությունների ժողովմիսարիատի ազգային բաժանմունքների միջոցով: Քանի որ մեր հետազոտությունն ընդգրկում է Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմությունը, ուստի ուսումնասիրության շրջանակից դուրս է մնացել Անդրկովկասի ԽՖՍՀ հայության հասարակական-քաղաքական, մշակութային-կրթական հիմնահարցերի ամբողջական պատմության քննությունը: Անդրկովկասի հայությունը, նրա բնակության և ազգային-մշակութային միջավայրը սերտորեն առնչվում էին Հայաստանին և բազմաթիվ թելերով շաղկապված էին հայ իրականությանն ընդհանրապես:

Խորհրդային համակարգի քաղաքականությունը մշակութային-կրթական, սոցիալ-հասարակական բնագավառներում, ինչպես նաև կրոնի ու եկեղեցու նկատմամբ մերժողական վերաբերմունքը լրջագույն սպառնալիք դարձան հայ ազգային-համայնքային կյանքի համար:

1920-ական թթ. երկրորդ կեսից ամբողջատիրական համակարգի պայմաններում անկում ապրեց խորհրդահայ համայնքների մշակութային կյանքը: Փակվեցին Ռուսաստանի հայկական կենտրոններում գործող ազգային մամուլի օրգանները, որոնք նաև համայնքային կառույցների պաշտոնաթերթերն էին, լուծարվեցին կամ վերակազմվեցին տասնյակ հայկական դպրոցներ, որոնք դեռևս գործում էին 19-րդ դարում: Հետապնդումների և ունեզրկման ենթարկվեց հայ եկեղեցին: Խորհրդային իշխանությունը ծանր հարված հասցրեց համայնքային-հասարակական կյանքին:

Խորհրդային իշխանությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ կրթական ոլորտի վերակազմմանը, ինչն էլ խորհրդային դպրոցի ձևավորման հիմք դարձավ: Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին միութենական հանրապետությունների հայկական դպրոցական ցանցը կրճատվեց, և միայն 1930-ական թթ.՝ երկրի տնտեսական կայունացումից հետո, ՌԽՖՍՀ հայաշատ կենտրոններում՝ Հյուսիսային Կովկասում, Դոնում և այլուր, այդ ցանցն ընդլայնվեց:

Խորհրդային հանրապետությունների հայահոծ շրջաններում տեղական կուսակցական օրգանների կազմում գործել են հայկական սեկցիաներ, որոնք զգալի աշխատանք են տարել հայության շրջանում՝ ներկայացնելով, քարոզելով և ներգրավելով վերջիններիս խորհրդային գաղափարախոսության դաշտ: ԽՍՀՄ-ում կիրառվող ռուսականացման քաղաքականությունը և համայնքներում հայկական ազգային հաստատությունների բացակայությունն անհնարին էին դարձնում տեղի հայության ազգային-մշակութային հետազա գործունեությունը: Անհամեմատ թույլ էին ազգամշակութային ձուլումն ու ներգործունեությունը մահմեդական բնակչություն ունեցող Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում:

1920-1930-ական թթ. խորհրդահայ համայնքներում հասարակական կյանքն ուղղորդվում էր Միությունում ընթացող գործընթացներին համահունչ: Հայությունը ներգրավվեց սոցիալ-արտադրական նոր հարաբերությունների մեջ՝ իր վրա կրելով նաև բռնաճնշումների քաղաքականության, աքսորի ու տեղահանության ողջ ծանրությունը: Այսպես, Հյուսիսային Կովկասի հայկական շրջանների կուսակցական-պետական ղեկավարությունը մեղադրվել է խորհրդային տնտեսության և հասարակական հարաբերությունների կազմալուծմանն ուղղված գործունեության իր «փորձերի», սորոցկիստական-բուխարինայան խմբավորման, հակահեղափոխական-դաշնակցական շրջանակների, անգամ ճապոնա-գերմանական ուժերի հետ վնասարարական գործողությունների մեջ:

1920-1930-ական թվականները ԽՍՀՄ հայահոծ համայնքներ ունեցող տարա-

ծաշրջանների համար (Հյուսիսային Կովկաս, Դոն) դարձան արդյունաբերացման և գյուղատնտեսության վերակառուցման տարիներ:

1920-1930-ական թթ. ժողովրդագրական գործընթացները ԽՍՀՄ-ում զգալիորեն պայմանավորված էին նաև երկրում ծայր առած համատարած սովի գործոնով: Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներն ուղեկցվեցին սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների քայքայմամբ, բնակչության տեղաշարժերով, թվաքանակի անկմամբ, որոնք հեղափոխության և քաղաքացիական պատերազմի, 1920-1930-ական թթ. տեղ գտած սովի ու ծրագրային բռնի վերաբնակեցման արդյունք էին:

1920-1930-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում տեղ գտած հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ցնցումներն ուղղակիորեն իրենց ազդեցությունն ու հետևանքները թողեցին Միության ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայության վրա: Փոփոխվեց և խնդրահարույց դարձավ երկրում ժողովրդագրական իրական պատկերի վերահանումը:

Առաջին աշխարհամարտի ու Հայոց ցեղասպանության, 1917 թ. ռուսական հեղափոխության ու սկսված քաղաքացիական պատերազմի արդյունքում ռուսահայ զաղթօջախները համալրվեցին այստեղ ապաստան գտած տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներով: Անընդհատ տեղաշարժերի արդյունքում ընդլայնվեց հայության բնակության աշխարհագրությունը:

Առանձնահատուկ կարևորություն և անհրաժեշտություն է ներկայացնում 1920-1930-ական թթ. խորհրդային հանրապետություններում բնակվող հայության թվի, տեղաբաշխման շրջանների, լեզվական պատկանելիության, գրագիտության աստիճանի ու այլ գործընթացների վերահանումը: Այդ խնդիրների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում հետևելու բախտորոշ դարձած 1915-1920-ական թվականներից հետո հայերի զանգվածային տեղաշարժերին, թվին և այլ գործընթացներին, ինչպես նաև հստակեցնելու Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրյակին ԽՍՀՄ հայության շրջանում կատարված նույն այդ գործընթացների շարժընթացը:

1920-1930-ական թթ. խորհրդահայ համայնքների պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում հայության թվաքանակի և տեղաբաշխման շրջանների բացահայտումը՝ ըստ պաշտոնական վիճակագրական նյութերի, քանի որ դրանք անհնարին է կատարել կամերալ ցուցակագրումներով ու հաշվառման այլ ձևերով:

Վերոհիշյալ ժամանակագրական շրջանակներում նախ խորհրդային Ռուսաստանում, ապա ԽՍՀՄ-ում անցկացվել են 5 մարդահամարներ, որոնց համապատասխան վիճակագրական տվյալների ուսումնասիրության շնորհիվ հնարավոր է դառնում լույս սփռել հայությանը վերաբերող գործընթացների ու դրանց զարգացման շարժընթացի վրա: Նշված հիմնահարցերի կարևորությամբ են պայմանավորված հետագա բազմաթիվ գործընթացները, որոնցում ներգրավված էր հայությունը:

Խորհրդահայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունն ունի քաղաքական կարևոր նշանակություն, քանի որ ԽՍՀՄ-ում «վերակառուցման» տարիներից սկսած և փլուզումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում լիովին բացահայտվեցին «ազգային քաղաքականության» սնանկությունն ու կոնֆլիկտայնությունը, նախկին միութենական հանրապետություններում գլուխ բարձրացրեց ազգայնականությունը: Անդրկովկասի, Միջին Ասիայի հանրապետություններում, Ռուսաստանի տարբեր տարածաշրջաններում բնակվող հայությունը հայտնվեց ազգայնական դրսևորումների թիրախում. մեջտեղ էին բերվում ոչ տիտղոսակիր ազգ լինելու, կրոնական-ազգային, ավելի բարեկեցիկ ապրելու և բազմապիսի այլ «նկատառումներ», նույնիսկ տեղ գտան բռնությունների և արտաքսման դեպքեր: Այս նկատառումներով պայմանավորված՝ առանձնակի կարևորվում են Հյուսիսային Կովկասում բնակվող հայության պատմության ուսումնասիրությունն ու ներկայացումը, նրանց այստեղ հաստատվելու, գործունեության ու դերի վերահանումը:

Հայ պատմագիտության մեջ խորհրդահայ համայնքներին նվիրված գիտական ա-

ռանձին ուսումնասիրությունները բացակայում են: Որոշ ուսումնասիրողներ ներկայացրել են խորհրդահայ տարբեր համայնքների վերաբերյալ մասնակի, հպանցիկ ակնարկներ: Խորհրդահայ համայնքների պատմության ամբողջական կամ խորհրդային ժամանակաշրջանի որևէ պատմափուլը ընդգրկող ուսումնասիրություն կատարված չէ: Թերևս բացառություն են կազմում Յ. Ալեքսանյանի երկու ծավալուն մենագրությունները, որոնք վերաբերում են 1917 - 1991 թթ խորհրդահայ համայնքների պատմությունը: Մինչև հեղափոխական Ռուսաստանի հայ գաղթաբախների սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային և հասարակական-քաղաքական պատմության բազմաթիվ իրողություններ հանգամանալիորեն ուսումնասիրվել են հայ գաղթաբախների պատմության խնդիրներով զբաղվող պատմաբանների կողմից*:

Խորհրդահայ համայնքների 1920-ական թթ. պատմության որոշ խնդիրների, մասնավորապես Կրասնոդարի երկրամասի հայ ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական և կրթական հիմնահարցերի ուսումնասիրմամբ զբաղվել է Վ. Աղոբաշյանը: Խորհրդահայ համայնքների պատմության հետազոտության համար նոր փուլ ազգարարվեց 1990-ական թթ., երբ մի շարք հետազոտողներ (Ս. Մինասյանը, Վ. Գրիգորյանը, Ժ. Ամանյան, Վ. Խաչատուրյանը, Ս. Դավթյանը, Ս. Տերեշչենկոն և ուրիշներ) ձեռնամուխ եղան նորովի արժևորելու ռուսահայ տարբեր գաղութների պատմությունը, հրատարակեցին նոր աշխատություններ*: Այդ հրատարակություններն իրենց ժամանակագրական շրջանակը հասցնում են մինչև խորհրդային առաջին տարիները և խորհրդահայ համայնքների պատմության վերաբերյալ համապարփակ ու բազմակողմանի ուսումնասիրություններ չեն: Չնչին բացառություններով այդ աշխատությունները կրկնում են նախորդ շրջանի ուսումնասիրությունները, բացակայում է նոր նյութերի և խորհրդահայ համայնքների պատմության բազմակողմանի քննությունը:

Վերջին շրջանում ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթաբախների պատմության բաժնի աշխատակիցների ջանքերով հրատարակվել են ռուսահայ գաղթաբախների մինչխորհրդային շրջանի պատմությունն ընդգրկող արժեքավոր աշխատություններ*, որոնցում ներկայացված են այդ գաղութների պատմությունը, որը, սակայն, ավարտվում է 1917 թ. իրադարձություններով, առանձին դեպքերում հպանցիկ ներկայացված են մինչև 1920 թ. ընկած իրադարձությունները: «Հայ սփյուռք» հանրագիտարանը ներկայացնում է Ռուսաստանի հայ գաղթաբախների պատմության մինչև հեղափոխական շրջանը, մասնակիորեն նաև քաղաքացիական պատերազմի շրջանը:

* Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, հ. 2, Երևան, 1967, Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, 1801-1917, Երևան, 1970, նույնի՝ Ղրիմահայոց պատմություն, Երևան, 1989, На Крымской земле, Ереван, 1974, Վ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Երևան, 1967, նույնի՝ Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, հ. 2, (1860-1917 թթ.), Երևան, 1985, Ж. Ананян, Армянская колония Григориополь, Ереван, 1969, Л. Погосян, Армянская колония Армавира, Ереван, 1981, А. Григорьянц, Армяне в Средней Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.), Ереван, 1984, В. Хачатурян, Образование армянской колонии в Астрахани, 1983, № 4, В. Адобашьян, Из истории армянского населения на территории Краснодарского края, ЛՀԳ, 1968, № 7, Ս. Ս. Արշարունի, Մոսկվայի հայ մամուլը, Երևան, 1971, Գ. Գևորգյան, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, գիրք 10, Երևան, 1980:

* Տե՛ս Մ. Մինասյան, Армяне Причерноморья, Ереван, 1990, В. Григорьянц, Армяне Средней Азии. История, современное положение, перспективы, Ереван, 1994, Ж. Ананян, В. Хачатурян, Армянские общины России, Ереван, 1993, А. Терещенко, Армянское население Донском и Северо-кавказском регионах в 20-х годах XX века, д'Р, 1992, № 2-3, Ս. Դավթյան, Հայկական և հայախառն բնակավայրերը Հյուսիսային Կովկասում, Երևան, 2001, Վ. Բարխուդարյան, Համառոտ ուրվագիծ ռուսական կայսրության հայկական դպրոցների պատմության, Երևան, 2006:

* Տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. 1, Երևան, 2003, հ. 2, Երևան, 2003:

Հաջորդ՝ «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն» կոլեկտիվ երկհատոր աշխատությունը հայ համայնքների պատմությունը հասցնում է մինչև 1920 թվականը: Առաջին հատորում ներկայացված է Ռուսաստանի հայ համայնքների պատմությունը, որը, սակայն, նախկինում կատարված ուսումնասիրությունների համառոտ շարադրանքն է: Երկհատորյակը ներկայացնում է ընդամենը 1917-1920 թթ. ընդգրկող առանձին իրադարձություններ, այն էլ՝ ոչ բոլոր տարածաշրջանների հայության վերաբերյալ:

Մարդահամարների նյութերի հիման վրա հնարավոր է դարձել ներկայացնել նախկին ցարական Ռուսաստանի տարբեր տարածաշրջաններում բնակվող հայության թիվը, տեղաբաշխվածությունը՝ ըստ նահանգների, երկրամասերի, սեռային ու տարիքային կազմերը, գրագիտության աստիճանն ու լեզվական պատկանելիությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը և Արևմտյան Հայաստանից ու Թուրքիայից հայության տարահանումը, մուսավաթականների կողմից իրականացված կոտորածներն ու արտաքսումն Արևելյան Անդրկովկասից դարձան հայրենագրված հայության տեղաշարժերի պատճառ: Այս ողբերգությունների հետևանքով հայության զգալի հատվածն իր ապաստանը գտավ քաղաքացիական պատերազմի թոհուրթոհում գտնվող Ռուսաստանում, մասնավորապես Հյուսիսային Կովկասում, ուստի միանգամայն կարևորվում են այստեղ ապաստանած հայության թվաքանակի ճշգրտումը, տեղաբաշխվածության շրջանների վերհանումը և այլն: Անհրաժեշտ է նշել, որ 1920-1930-ական թվականները երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած կարևոր պատմական մի ժամանակաշրջան են, երբ ընդամենը քառորդ դարի ընթացքում հայությունը կրեց մարդկային վիթխարի կորուստներ՝ սփռվելով տարբեր երկրամասերում:

ԽՍՀՄ-ում անցկացված մարդահամարների արդյունքների հիման վրա հնարավոր դարձավ վերջնականապես ճշգրտված տվյալներ ունենալ հայության արևելյան հատվածի կտրվածքով: ԽՍՀՄ ԿԿԿ հրատարակություններն իրավամբ սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն, քանի որ արտացոլում են պաշտոնական տվյալներ: Միաժամանակ մարդահամարների քաղաքական նշանակությամբ պայմանավորված՝ հարկ է որոշակի վերապահումով մոտենալ մասնավորապես 1930-ական թթ. անցկացված մարդահամարների տվյալներին, քանի որ ԽՍՀՄ-ում տեղ գտած բռնաճնշումների, ծրագրային տեղահանությունների, կոլեկտիվացման և այլ գործընթացներով պայմանավորված 1930-ական թթ. մարդահամարներն իրականացվել են որոշակի «պետական պատվերի» շրջանակում:

1920-1930-ական թթ. ԽՍՀՄ, այդ թվում Հյուսիսային Կովկասի հայ ազգաբնակչության թվի, նրա աճի շարժընթացի, տեղաբաշխման և այլ գործընթացների վերաբերյալ, բացի վերոհիշյալ նյութերից, առկա են նաև այլ մարդահամարների համեմատական նյութեր, ինչպես նաև թեմատիկ հետազոտություններ:

Ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուրի նշանակությամբ նյութերի հաջորդ խումբը կազմում են երկրում խորհրդային իշխանության հաստատման և քաղաքացիական առձակատման պատմությունն ամփոփող ժողովածուները, տարբեր համագումարների նյութեր և տարեկան այլ հրատարակություններ*:

* Стѣ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года, Туркменская ССР, Москва, 1963, М. Вудро, Население Москвы (по материалам переписей населения 1871-1970 гг.), Москва, Статистика, 1976, В. Б. Игнатьева, Национальный состав населения Якутии, Якутск, 1994, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», հ. 12 (432), Երևան, 1976: Декреты Советской власти, т. I, Москва, 1957, т. II, Москва, 1959, т. III, Москва, 1964, т. IV, Москва, 1968, Борьба за Советскую власть на Кубани в 1917-1920 гг., сб. Док. и мат., Краснодар, 1957, Борьба трудящихся масс за установление и упрочение Советской власти на Ставрополье (1917- апрель 1921 гг.), сб. Док. и мат. Ставрополь, 1968, Борьба за власть Советов на Дону 1917-1920 гг., сб. Док., Ростов-на-Дону, 1957, Резолюции первой Всекрымской армянской беспартийной конференции (23-26 янв. 1926 г.), Симферополь, 1926. Армянский настольный календарь на 1919 г. Ростов-на-Дону, 1918, Ռուսահայ հոգևորականութեան

Վերոնշյալ աշխատություններում մասնավորապես ներկայացված են 1917 թ. հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանում ծավալված քաղաքացիական պատերազմի տարիներին հայ բնակչությանը և գաղթականությանը վերաբերող խնդիրներ, քաղաքացիական պատերազմին հայության մասնակցությունը, հայ եկեղեցուն և դպրոցին վերաբերող հարցեր: Նշված հետազոտողների շարքում կան ինչպես հայ, այնպես էլ նախկին միութենական հանրապետությունների առանձին ուսումնասիրողներ*:

Ուսումնասիրությունն իրականացնելիս կարևոր դեր է վերապահվել Հայաստանում, Սփյուռքում և արտերկրում հրատարակված բազմաթվյալ գիտական, հասարակական և հանրամատչելի հանդեսներին*: Դրանք միութենական հանրապետություններում բնակվող հայության հոգևոր-մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքին վերաբերող ուսումնասիրություններ են, գիտական հոդվածներ և փաստաթղթեր:

Յուլիսիային Կովկասի հայկական համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը գործնական հիմքերի վրա դրվեց միայն հետխորհրդային տարիներին, երբ նախկին միութենական հանրապետությունների տարածքի հայության թվաքանակը զգալիորեն աճեց, հիմնվեցին նոր համայնքներ, ընդլայնվեց հայության բնակության աշխարհագրությունը, ձևավորվեցին համայնքային-մշակութային տարատեսակ կառույցներ: Ինտեգրացիոն գործընթացները հետխորհրդային տարածքում, միգրացիան ու սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերը լրացուցիչ խթան դարձան Յուլիսիային Կովկասի հայության պատմության ուսումնասիրման, գիտամշակութային կապերի պահպանման ու ամրապնդման համար: Նախկին խորհրդային հանրապետություններում, այդ թվում՝ Յուլիսիային Կովկասում բնակվող հայության անցյալն ու ներկան տարբեր դրսևորումներ, զարգացումներ են ունեցել և ունեն, և դրանց ուսումնասիրությունը գիտագործնական ու սոցիալ-քաղաքական կարևոր նշանակություն է ստացել:

ԽՍՀՄ տարածքի, այդ թվում՝ Յուլիսիային Կովկասի հայկական համայնքների համառոտ պատմությունն առաջին անգամ ուսումնասիրության առարկա է դարձել հետխորհրդային տարիներին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի աշխատակիցների կողմից: Այդ աշխատանքների արդյունքում հրատարակվել են առաջին ամփոփ աշխատությունները⁵, տասնյակ գիտական հոդվածներ են տպագրվել հանրապետության և

համագումարի (1917 թ. յունիս) քանադեներ, Ս. Էջմիածին, 1917:

* ՏԵՄ Գ. Պետրոսյան, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2006, В. Белозеров, Этическая карта Северного Кавказа, Москва, 2005:

* ՏԵՄ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1983, № 2 (66), 1967, № 3 (18), 1970, № 3 (27), 1979, № 3 (55), 2006, № 1 (107), № 2 (108), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1975, № 6 (390), 1978, № 12 (432): «Վեմ», Փարիզ, 1934, յունուար-փետրուար, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1935, յունուար-ապրիլ, 1938, յունուար, յունուար-մայիս, «Ալիք», Պյատի-գորսկ, գիրք 1, 1919, գիրք 2, 1920, «Քուրա», Մոսկվա, 1923, № 1, № 2, № 3, 1928, «Լրաբեր Հայաստանի օգնության կոմիտեի Մոսկվայի ճյուղի», Մոսկվա, 1924, № 1, «Բազմավեպ», Վենետիկ-Ս. Ղազար, թիվ 1-4, 2003:

* ՏԵՄ Հ. Ալեքսանյան, Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Երևան, 2011, նույնի՝ Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Երկրորդ հրատ., Երևան, 2014, նույնի՝ Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1941-1991 թթ., խմբ.՝ Կ. Խաչատրյան, Երևան, 2016, Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений, Сб. статей и материалов. Составители К. Хачатрян, О. Алексанян, Редактор К. Хачатрян, Ереван, Институт истории НАН РА, 2012, ՏԵՄ Հ. Ալեքսանյան, Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Երևան, 2011, նույնի՝ Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., երկրորդ հրատ., Երևան, 2014, նույնի՝ Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1941-1991 թթ., խմբ.՝ Կ. Խաչատրյան, Երևան, 2016

արտերկրի գիտական համդեսներում, ժողովածուներում:

Այդ տեսանկյունից արժեքավոր հետազոտություններ են Դ. Ալեքսանյանի հեղինակած երկու աշխատությունները, որոնցում համառոտ անդրադարձ կա Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմությանը, մասնավորապես 20-րդ դարի ուսումնասիրվող շրջանում այդ համայնքների հասարակական-քաղաքական և կրթամշակութային կյանքին, պատմաժողովրդագրական գործընթացներին առնչվող բազմաթիվ հիմնախնդիրներին: Երկու աշխատություններում էլ հեղինակը բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների և գրականության քննական ուսումնասիրման արդյունքում ներկայացրել է արժեքավոր ուսումնասիրություններ, որոնցում համգամանորեն ցույց է տվել ԴԽՍՀ սահմաններից դուրս՝ միութենական հանրապետություններում բնակվող հայկական համայնքների և հայաբնակ կենտրոնների հայության պատմաժողովրդագրական գործընթացները, կրթամշակութային կյանքն ու համայնքների վերելքն ու անկումը, համառոտ անդրադարձ է կատարվել նաև Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմությանը:

Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների հետ Հայաստանի անկախ հանրապետության շփումներին անդրադարձել ենք մեր մենագրությունում*: Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների հետ հայրենիքի կապերի որոշ դրվագներ քննության են ենթարկված նաև Ա. Եղիազարյանի, Մ. Անանյանի, Ա. Դովհաննիսյանի, Մ. Դովսեփյանի և Դ. Վարդանյանի հեղինակած «Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թվականից մինչև մեր օրերը» կոլեկտիվ մենագրության մեջ: Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների, նաև Աբխազիայի 1917-1921 թթ. պատմության հարցերին է անդրադարձել Բ. Մայիլյանն իր մենագրությունում: Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների ժողովրդագրական գործընթացներն իրենց մենագրություններում քննության առարկա են դարձրել նաև ԴՀ Սփյուռքի նախկին նախարար Դ. Հակոբյանն ու Վ. Խոջաբեկյանը^{6*}: Բացի նշված աշխատություններից՝ հրատարակված «Հայոց պատմություն» ակադեմիական քառահատորյակի IV հատորի երկու գրքերի առանձին գլուխներում ենթադրվում են «Հայությունը խորհրդային հանրապետություններում» բաժինները, որոնցում համառոտ անդրադարձ կա Դյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների պատմությանը, ինչը բացակայում էր խորհրդային տարիներին կազմված նախկին ակադեմիական հրատարակության ութհատորյակի էջերում:

Հատկանշական է, որ զգալի հետազոտական աշխատանքներ են իրականացվում նաև հետխորհրդային երկրների ուսումնական և գիտահետազոտական տարբեր կենտրոններում, լույս են տեսնում բազմաթիվ հոդվածներ ու գիտական գրականություն, որոնք նպաստում են հայկական համայնքների պատմության նորովի լուսաբանմանը, արխիվային ու վավերագրական նյութերի լայն շրջանառությանը:

Հայաստանի և արտերկրի գիտնականների կողմից կատարվող այս հետազոտությունները վերաբերում են խորհրդային հանրապետություններում, Դյուսիսային Կովկասում հայության պատմաժողովրդագրական, էթնոսոցիոգիական հիմնահարցերին, որոնք մեծ հետաքրքրություն ու կարևորություն են ներկայացնում ինչպես ԴՀ, այնպես էլ այդ հանրապետությունների (ՌԴ, Ուկրաինա, Վրաստան և այլն) գիտական ու հասարակական-քաղաքական շրջանակների համար:

Դյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների պատմության ուսումնասիրության կարևոր կողմերից է այն անհրաժեշտությունը, որով հաստատվում էր այդ հա-

* Տե՛ս Է. Մինասյան, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները 21-րդ դարասկզբին (2001-2017 թթ.), Երևան, 2018:

*Տե՛ս Հ. Հակոբյան, Հայկական Սփյուռքը հարափոփոխ աշխարհում, Երևան, 2017, Վ. Խոջաբեկյան, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղա-շար-ժերը XIX-XX դարում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2001:

մայնքների գոյությունն ու շարունակական ընթացքը, մերօրյա բազմահազարանոց համայնքների առկայությունը:

Ամիրաժեշտ է ընդգծել, որ խորհրդային կարգերի հաստատմամբ ամբողջովին չմարեց Հյուսիսային Կովկասի հայության համայնքային ազգային կյանքը, չձևավորվեց մեկ «խորհրդային ժողովուրդ կամ պատմական նոր հանրութիւն», թեև տեղի ունեցավ հայկական համայնքների ազգային դիմագծի մասնակի կորուստ, ձուլում: Հարկ է նկատել, որ ավանդական համայնքներում առավելապես նկատելի էր ինտեգրումը տեղի իրականությանը:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքները միասնական պատմական կենսագրություն են թողել նախ Ռուսական կայսրության, ապա նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում՝ երկու դար գտնվելով միևնույն մշակութային, հասարակական և սոցիալ-քաղաքական միջավայրում:

1941-1945 թթ. Հայրենական պատերազմում կրած կորուստները, հետպատերազմյան առաջին տարիներին քաղաքական հետապնդումներն ու աքսորը նկատելի փոփոխություններ մտցրին Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների կենսագործունեության մեջ: Թեև որոշ չափով թուլացան հալածանքները եկեղեցու և հավատացյալների նկատմամբ, սակայն եկեղեցական կառույցների հետագա ավերումն ու փակումը շարունակվեցին, համայնքների հայկական դպրոցները կրճատվեցին, ինչն էլ հանգեցրեց մայրենի լեզվի տիրապետման մակարդակի իջեցմանը, ազգային մշակութային հաստատությունների թվաքանակի նվազմանը:

Քաղաքական զանգվածային բռնաճնշումները ԽՍՀՄ-ում դադարեցին Ի. Ստալինի մահից հետո, ինչին հաջորդեց բռնադատվածների արդարացման և մասնակի վերադարձի գործընթացը: Արդեն 1956 թ. մարտին ԽՍՀՄ ԳԽ հրամանագրով Ղրիմի հայերը, հույները և բուլղարները, երկու տարի անց նաև թաթարները ազատվեցին աքսորավայրերին հատուկ պարետային կանոնակարգից՝ առանց Ղրիմի նախկին բնակության վայրեր վերադառնալու իրավունքի: Այդուհանդերձ, ղրիմահայերի շրջանում վերադարձի հույս հայտնվելուն պես նրանցից շատերն անօրինական ծանապարհով վերադարձան Ղրիմ, մի մասն էլ՝ հարակից Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասեր [12]:

1940-1950-ական թթ. ԽՍՀՄ-ում բռնությունների ենթարկված ժողովուրդների արդարացման և իրենց իրավունքներում վերահաստատելու գործընթացը ներառեց պետական իրավական ակտերի մի ամբողջական փաթեթ: Առաջնային էր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի 1989 թ. նոյեմբերի 14-ի հռչակագիրը, որով անօրինական և հանցավոր էին ճանաչվում խորհրդային ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված բռնության և տեղահանության ակտերը, դրվում էր նրանց իրավունքների ապահովության հարցը:

Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների կյանքում իրավիճակը փոխվեց, և նրանք նոր համալրում ստացան Արցախյան ազատագրական շարժման օրերին: 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժից Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Խանլարի շրջանում Ադրբեջանի վանդալների հրեշավոր վայրագությունների արդյունքում բռնաճնշումների ենթարկված հայությունը, ապա 1989-1990 թթ. Բաքվում և հայաշատ այլ շրջաններում կրկնվող ցեղասպանությունից մի կերպ փրկվածները արտագաղթեցին Ռուսաստանի Դաշնություն, արտերկիր, սակայն հիմնական մասը ապաստան գտավ Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներում՝ համալրելով դրանք: 1988 թվականից սկսած՝ ուժեղացավ դեպի Ռուսաստան, մասնավորապես Հյուսիսային Կովկաս արտագաղթը: Այստեղ օթևան գտան Ադրբեջանից բռնագաղթված փախստականներն ու երկրաշարժի գոտուց տուժած բնակչության մի սովորական զանգված: Եթե նկատի առնենք, որ Հայաստանի սահմանամերձ գոտիների գյուղական բնակավայրերում այդ օրերին բնակություն հաստատած փախստականների և տեղական բնակչության մի մասը 1990-1992 թթ. չդիմացավ Ադրբեջանի կողմից ձեռնարկված զինված հարձակումներին և ռմբակոծություններին, Հյուսիսային Կովկաս արտագաղթի պատկերն ավելի ամբողջական կդառնա: 1988-2000 թթ. Հայաստանից նախկին խորհրդային Միության այլ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2019

հանրապետություններ արտագաղթողների 77.0 %-ը բաժին ընկավ Ռուսաստանին, ընդ որում՝ 1988-1992 թթ. հայության 17.5 %-ը արտագաղթեց Յիուսիսային Կովկաս [3]: Շուտով Յիուսիսային Կովկասում տեղի ունեցան այնպիսի անցանկալի երևույթներ, որոնք հայ բնակչությանը արտագաղթի առիթ տվեցին, թեև քիչ չափով: Եվ իրոք, եթե մինչև 1990 թվականը Յիուսիսային Կովկաս մեկնողները մոտ 2 անգամ գերազանցում էին այնտեղից Հայաստան եկողների ընդհանուր թիվը, ապա 1991 թ. Յիուսիսային Կովկասից Հայաստան ներգաղթողները գերազանցել են Հայաստանից Յիուսիսային Կովկաս արտագաղթողների թիվը ավելի պակաս չափով՝ 172.7 %-ով: Մինչդեռ 1992 թ. այդ հարաբերակցությունը նորից բարձրացել է՝ կազմելով 324 %:

Պատահական չէ, որ հայերը ՌԴ ազգությունների շարքում պաշտոնական տվյալներով զբաղեցնում են 5-րդ, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ 4-րդ տեղը (ռուսներից, թաթարներից և ուկրաինացիներից հետո): Նրանք առավել կենտրոնացած են մայրաքաղաք Մոսկվայում (շուրջ 500 հազար), Յիուսիսային Կովկասում՝ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում (համապատասխանաբար՝ 800 հազար և 400 հազար) և Ռոստովի մարզում (135 հազար): 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարասկզբին Յիուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների ստվարացումը, նրանց ներքաշումը հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների հորձանուտի մեջ որոշակի նոր մարտահրավեր են առաջացրել՝ որոշ տեղերում առաջ բերելով հակահայկական դրսևորումներ, հայության իրավունքների ոտնահարումներ, որոնց հաջող դիմագրավումը կարող է իրականացվել մաս. այդ տարածաշրջանների, երկրամասերի հայկական համայնքների բազմադարյան հարուստ ու բեղմնավոր պատմության ներկայացմամբ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1951, էջ 156:
2. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 73:
3. Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, Երևան, 2015, էջ 380:
4. Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, հ. 1, Երևան, 2003, էջ 349-350:
5. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351-354:
6. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 381:
7. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 354:
8. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 381:
9. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 369:
10. Տե՛ս նույն տեղում:
11. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 384:
12. Ալեքսանյան Հ., Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1941-1991 թթ., էջ 29:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

**Յիուսիսային Կովկասի հայ համայնքի ձևավորման և զարգացման
պատմությունից
Էդիկ Մինասյան**

18-19-րդ դարերի ընթացքում Յիուսիսային Կովկասում ձևավորվել է հայահոծ գաղթօջախ, որն անցել է ուրույն պատմական զարգացման ճանապարհ: 20-րդ դարում Յիուսիսային Կովկասի համայնքները համարվեցին՝ պայմանավորված մի շարք քաղաքական ու տնտեսական գործոններով: Հայերը բազմաթիվ բնակավայրերում մեծ թիվ

կազմեցին՝ դառնալով Հյուսիսային Կովկասի հիմնական էթնիկ խմբերից մեկը:

Հոդվածում փորձ է կատարվել համահավաք կերպով ներկայացնելու Հյուսիսային Կովկասի հայության ազգային, կրոնադավանաքային, տնտեսական և այլ խնդիրները 20-րդ դարի ընթացքում: Հիմնականում անդրադարձ է կատարվել Կրասնոդարի և Ստավրապոլի երկրամասերին, որոնք ընդգրկում են Հյուսիսային Կովկասի հիմնական հատվածը:

РЕЗЮМЕ

Из истории становления и развития армянской общины на Северном Кавказе Эдик Минасян

Ключевые слова: армянская община, армянская иммиграция, Северный Кавказ, армянские общины Советского Союза, Краснодарский край, демографический процесс.

На протяжении 18-19 вв. на Северном Кавказе сложилась обширная армянская диаспора, развитие которой прошло по совершенно особому историческому пути. В 20 веке, в силу ряда политических и экономических факторов, эти общины пополнялись. Во многих местных поселениях армяне составляли немалую часть жителей, заняв тем самым на Северном Кавказе место одной из основных этнических групп.

SUMMARY

From the Story of the Formation and Development of the Armenian Community in the North Caucasus Edik Minasyan

Keywords: Armenian community, Armenian immigration, North Caucasus, Armenian communities of the Soviet Union, Krasnodar region, demographic process.

During the 18th-19th centuries, a populous Armenian colony was formed in the North Caucasus, which passed a unique way of historical development. In the 20th century, conditioned with a number of political and economic factors, the communities of the North Caucasus were supplemented. Armenians constituted a large number in many settlements, becoming one of the main ethnic groups in the North Caucasus.

In the given work an attempt is made to comprehensively present national, religious, economic and other issues of the Armenians of the North Caucasus in the 20th century. It was mainly referred to Krasnodar and Stavropol regions, which encompass the main part of the North Caucasus.